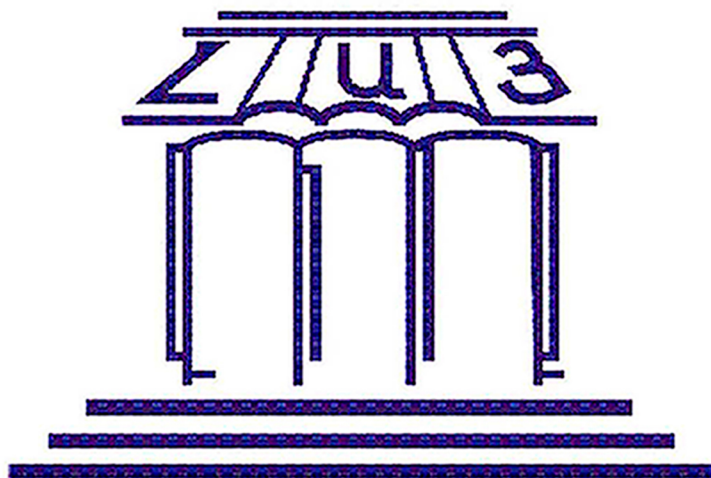

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

6488

902.6

F-42

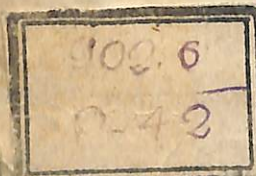
1929

ԲՐՈՆԶԵ ԱՐՁԱՆԻԿՆԵՐ ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻՑ
Бронзовые статуэтки из Сарыкамыш

(Արտատպույթուն Գիտություն յեւ Արվեստի Ինստիտուտի
№ 4 տեղեկագրից)

(Перепечатка из № 4 Известий Института Наука и Искусств
ССР Армения).

ՅԵՐԵՎԱՆ 1929—ЭРИВАНЬ

ԲՐՈՆԶԵ ԱՐՁԱՆԻԿՆԵՐ ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻՑ

(Կարգացված և պատմական-հասարակագիտական բաժնում
մայիսի 11-ին 1928 թ.)

1917 թվի մայիսի 1-ից մինչև հունիսի 15-ը ինձ վիճակվեց ապրել Սարիղամիշում, այն ժամանակ Կարսի շրջանում, իսկ ներկայումս՝ Տաճկաստանի տերիտորիայում:

Սարիղամիշի ռելիեֆը, վոր ընկած է Կարս գետի խոր հովտում՝ ունի ծովի մակերեսից 6750-ից մինչև 7200 ֆուտ բարձրություն: Լեռների ընդհանուր ռելիեֆը ավելի քան 1000 և, չլիցավոր պատասխաններով, վոչ-խոր ձորակներով և կոր ուռուցիկ լանջերով: Այն հովտը, ուր տեղավորված է գյուղը, ուղղված է արևմուտքից արևելք: Հովտի հյուսիսային կողմը բռնված է Սոփանուրի լեռնաշղթայի ճյուղավորություններով, վոր ծածկված են սոճիներով:

Սարիղամիշ գյուղը մինչև 1877—8 թվերի պատերազմը, այսպես կոչված հին Սարիղամիշը՝ տեղավորված է ուղղակի Կարս գետի վրա, այնտեղ, ուր այժմ գտնվում է յերկաթուղու գիծը և կայարանի շենքերը: Այդ գյուղը 1877—8 թվերի պատերազմի ժամանակ ավերված է և նրանից մնացել է միայն հայկական գերեզմանատունը, վոր 1917-ին կուչ եր յեկել ռազմադաշտի պահեստների կողքին:

Նոր բնակատեղին տարածվում էր բլրի լանջին, յերկաթգծից ձախ և 1917 թվին ներկայացնում էր մի ցեխոտ քաղաք: Կայարանից աջ և նրա շուրջը, վերջին 1916—17 թվերի պատերազմի ժամանակ ստեղծվեց մի ամբողջ ռազմական քաղաք՝ Ձեմսովոյական և Քաղաքների Միության հասարակական կազմակերպություններից: Ձեմ-Քաղաքային քաղաքից վերև, լեռներում կա մի բլուր, վոր իշխում է շրջակայքին: Բլրի վրա բարձրանալ կարելի յե միայն մի կողմից՝ Կարս գետի հովտից, իսկ բլրի մնացած յերեք կողմերը համարյա դիք կաղնուծյուն ունեն, այնպես վոր այդ կողմերից բլուրը ներկայացնում է գրեթե անառիկ մի բարձունք: Այդ բլրի դաղաթին մինչև ներկա ժամանակս մնացել են ընկույններ մի ամբողջ, ճիշտ է՝ ժամանակի աղբյուրներից խիստ քայքայված: Մասնիկ քարերը քիչ զրկված են մեկմեկու վրա: Տեղ-տեղ նկատվում է քարի արհեստական մշակումն: Քարերի միջև չաղախ չի յերևում: Տաշած քարերի մի մասը ցած է թափվել: Ամբողջ մեծությունը մեծ չէ: Ամբողջ համարյա ձվաձև է, անկյունները պարզ չեն դժգոհված: Սարիղամիշի կողմից գետի ամբողջ տերրաններ էյին գնում: Ս. Ս. Իվանովսկին (Материалы по археологии Кавказа. Т. 6 стр. 75, 76) հաշվել է չորս տերրաս: 1927 թվին դժվարություններ կարելի յե նկատել յերկուսի գոյությունը:

Безсонов С. В.

Бронзовые статуэтки из Сарыкамыша

Время с 1-го мая по 15 июня 1917 года мне пришлось прожить в селении Сарыкамыш, тогда Карсской области, в настоящее время входящее в состав Турецкой территории.

Рельеф Сарыкамыша, расположенного в глубокой долине по реке Карс-чай, определяется колебанием его высоты от 6750 до 7200 футов над уровнем моря. Общий рельеф гор — волнистый, с неразмытыми щелями, не глубокими балками и округленными склонами. Долина, в которой расположено селение, имеет направление от запада к востоку. Северная сторона долины окоймлена отрогами Саганлугского хребта, покрытого соснами.

Селение Сарыкамыш до войны 1877-8 г. г., так называемый старый Сарыкамыш, было расположено по самому течению Карс-чая, там где теперь находится железнодорожное полотно и станционные постройки. Это селение во время войны 1877-8 г. г. было разрушено и от него осталось только старое армянское кладбище, ютившееся в 1917 г. около интендантских складов.

Новое поселение раскинулось по склону холма, влево от железной дороги и в 1917 г. представляло грязноватый городок. Вправо от станции и вокруг нея во время последней войны 1916-17 г. г. создался целый военный городок общественных организаций Земского и Городского Союзов.

Выше Земгорского городка, в полуверсте от старого, или нижнего Сарыкамыша, в горах, имеется холм, господствующий над окружающею местностью. Взойти на холм можно только с одной стороны — от долины Карс-чая, три же остальные стороны холма имеют почти отвесное строение, так что с этих сторон холм представляет почти неприступную возвышенность. На вершине этого холма, до сего времени сохранились остатки, правда сильно пострадавшего от времени, укрепления. Массивные камни плотно пригнаны один к другому. Местами можно ясно видеть следы искусственной обработки камней. Спайки или скреп между камнями не видно. Часть обтесанных камней свалилась вниз. Размеры этой крепости незначительны. Форма укрепления почти овальная, углы намечены неясно. Со стороны Сарыкамыша к укреплению шли террасы. А. А. Ивановский (Материалы по археологии Кавказа. Т. 6. стр. 75, 76.) насчитал четыре террасы. В 1917 г. с трудом можно было отыскать существование двух.

Крепость эта, имея за собою несомненно глубокую древность, дала для науки клинообразную надпись. В 1878 г. для постройки мечети в Сарыкамыш из развалин крепости в числе другого строительного матери-

Այդ ամրոցը, պատկանելով անկասկած շատ հին ժամանակների՝ գրեթե թյանը տվել է բևեռագիր արձանագրության: 1878 թ. Սարիգամիշում մեջիդ շինելու համար ամրոցի ավերակներից՝ ի թիվս այլ շինանյութերի՝ բերված է այդ քարետախտակը: Հետագայում այդ քարետախտակը դրավ Ա. Դ. Յերիցյանը և նրա մասին ղեկուցեց հնագիտական հինգերորդ համագումարում, Թիֆլիզում (Труды 5-го Археологического Съезда в Тифлисе. стр. 90): 1881 թվին արձանագրություն կրող քարը տարվեց Թիֆլիզի թանգարանը, ուր նա կոտրված դրուժյամբ մնում է մինչև այժմ: Ս. Վ. Նիկոլսոնը և պարտական գիտությունը արձանագրության վերծանման համար (Археологическ. известия и заметки. 1893 г. № 12 и Материалы по археологии Кавказа. Т. 5 стр. 90—96):

Նիկոլսոնի այսպես և բնութենում արձանագրությունը. «Յեւ նվաճեցի քաղաքն Ախուրիանի, քաղաքն Աշտուախինի, յերկիրն... շինեցի ամրոցը, յես նվաճեցի քաղաքն Աշտուախինին, Նտիունին, յերկիրն վոռուգլած... Խալդի: Արգիշտին ասում է. հրամանով Խալդիի, Տեիշբի, Արդինի աստվածների, և թող ասաքեն աստվածներն ինձ հաղթություն, յերկու արմունկ... յես գրավեցի, Կալախի քաղաքից... յես նրանց բաժանեցի 100, 20, 100... 150, 6000, 100... մեծ Խալդերին: Արգիշտին, վորդուն Մենուայի, Թագավորին հզոր, Թագավորին Բիայնա յերկրի, վոր ապրում է Տուշպա քաղաքում: Արգիշտին ասում է. ով այս արձանագրությունը հեռացնի, ով հնջի անունները այս քաջորդուն Խալդիի, Տեիշբիին, Արդինի...»: Արգիշտի Ա-ի (778—750 թ. մինչ Բրիտան) Խալդական Թագավորի, Սարիգամիշի շրջանի յերկրամասի նվաճողի արձանագրության գտնվելը ամրացում վորոշ չափով հիմք է ապրիս խոսելու և մեզ հետաքրքրող ամրոցի մասին, վորպես Արգիշտի շինածը, վորովհետև արձանագրության բնագիրն էլ ասում է. «շինեցի ամրոցը»: Սակայն դա չի բացատրում նաև այն հնարավորությունը, վոր այդ բլրի վրա՝ նաև մինչև Արգիշտի Ա-ի այն գրավելը՝ ամրոցը գոյություն է ունեցել: Համենայն դեպս արձանագրությունը հաստատում է, թե ութերորդ դարում ում է պատկանել ամրոցն ու յերկիրը:

Սարիգամիշի ամրոցը մտնում էր սահմանակից, արևմտյան գոտու մեջ խալդական պետության, վորի մայրաքաղաքն էր Տուշպա քաղաքը, ներկայիս վանը: Խալդական պետության ամրոցը արևմտյան սահմանը բավական ստույգ վորոշվում է մի շարք բևեռագիր արձանագրություններով և ամրոցների մնացորդներով. 1) Իսպուրիի Թագավորի արձանագրությամբ Հասան-Ղալայի մոտ, 2) Ագապեյոյ գյուղի ամրոցով, 3) 1916 թ. հուլիսի 20-ին խմտեսած բևեռագիր արձանագրությամբ Ջիվինում, վորի ետամպածը հանեց Ա. Ն. Կազնակովը (Известия Академии Наук, 1916 г. № 15), վոր մինչև «րս գեւ չի հրապարակված, 4) Քեղեկ գյուղի ամրոցով՝ Տաճկաստանի հին սահմանի վրա, 5) Մժնկերտի ամրոցով, 6) Ակ-Բունդար գյուղի ամրոցով, 7) Սարիգամիշի Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ, 8) Ա. Ա. Իվանովսկու նկարագրած Չատախի և Յեղգի-Կիլիսայի ամրոցներով՝ Սարիգամիշի մոտ, 9) Կարսի և Չատախի ամրոցները, և 10) Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ՝ Ղանդակի մոտ:

առաջինը և այս քարետախտակը. «Յեւ նվաճեցի քաղաքն Ախուրիանի, քաղաքն Աշտուախինի, յերկիրն... շինեցի ամրոցը, յես նվաճեցի քաղաքն Աշտուախինին, Նտիունին, յերկիրն վոռուգլած... Խալդի: Արգիշտին ասում է. հրամանով Խալդիի, Տեիշբի, Արդինի աստվածների, և թող ասաքեն աստվածներն ինձ հաղթություն, յերկու արմունկ... յես գրավեցի, Կալախի քաղաքից... յես նրանց բաժանեցի 100, 20, 100... 150, 6000, 100... մեծ Խալդերին: Արգիշտին, վորդուն Մենուայի, Թագավորին հզոր, Թագավորին Բիայնա յերկրի, վոր ապրում է Տուշպա քաղաքում: Արգիշտին ասում է. ով այս արձանագրությունը հեռացնի, ով հնջի անունները այս քաջորդուն Խալդիի, Տեիշբիին, Արդինի...»: Արգիշտի Ա-ի (778—750 թ. մինչ Բրիտան) Խալդական Թագավորի, Սարիգամիշի շրջանի յերկրամասի նվաճողի արձանագրության գտնվելը ամրացում վորոշ չափով հիմք է ապրիս խոսելու և մեզ հետաքրքրող ամրոցի մասին, վորպես Արգիշտի շինածը, վորովհետև արձանագրության բնագիրն էլ ասում է. «շինեցի ամրոցը»: Սակայն դա չի բացատրում նաև այն հնարավորությունը, վոր այդ բլրի վրա՝ նաև մինչև Արգիշտի Ա-ի այն գրավելը՝ ամրոցը գոյություն է ունեցել: Համենայն դեպս արձանագրությունը հաստատում է, թե ութերորդ դարում ում է պատկանել ամրոցն ու յերկիրը:

Սարիգամիշի ամրոցը մտնում էր սահմանակից, արևմտյան գոտու մեջ խալդական պետության, վորի մայրաքաղաքն էր Տուշպա քաղաքը, ներկայիս վանը: Խալդական պետության ամրոցը արևմտյան սահմանը բավական ստույգ վորոշվում է մի շարք բևեռագիր արձանագրություններով և ամրոցների մնացորդներով. 1) Իսպուրիի Թագավորի արձանագրությամբ Հասան-Ղալայի մոտ, 2) Ագապեյոյ գյուղի ամրոցով, 3) 1916 թ. հուլիսի 20-ին խմտեսած բևեռագիր արձանագրությամբ Ջիվինում, վորի ետամպածը հանեց Ա. Ն. Կազնակովը (Известия Академии Наук, 1916 г. № 15), վոր մինչև «րս գեւ չի հրապարակված, 4) Քեղեկ գյուղի ամրոցով՝ Տաճկաստանի հին սահմանի վրա, 5) Մժնկերտի ամրոցով, 6) Ակ-Բունդար գյուղի ամրոցով, 7) Սարիգամիշի Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ, 8) Ա. Ա. Իվանովսկու նկարագրած Չատախի և Յեղգի-Կիլիսայի ամրոցներով՝ Սարիգամիշի մոտ, 9) Կարսի և Չատախի ամրոցները, և 10) Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ՝ Ղանդակի մոտ:

Սարիգամիշի ամրոցը մտնում էր սահմանակից, արևմտյան գոտու մեջ խալդական պետության, վորի մայրաքաղաքն էր Տուշպա քաղաքը, ներկայիս վանը: Խալդական պետության ամրոցը արևմտյան սահմանը բավական ստույգ վորոշվում է մի շարք բևեռագիր արձանագրություններով և ամրոցների մնացորդներով. 1) Իսպուրիի Թագավորի արձանագրությամբ Հասան-Ղալայի մոտ, 2) Ագապեյոյ գյուղի ամրոցով, 3) 1916 թ. հուլիսի 20-ին խմտեսած բևեռագիր արձանագրությամբ Ջիվինում, վորի ետամպածը հանեց Ա. Ն. Կազնակովը (Известия Академии Наук, 1916 г. № 15), վոր մինչև «րս գեւ չի հրապարակված, 4) Քեղեկ գյուղի ամրոցով՝ Տաճկաստանի հին սահմանի վրա, 5) Մժնկերտի ամրոցով, 6) Ակ-Բունդար գյուղի ամրոցով, 7) Սարիգամիշի Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ, 8) Ա. Ա. Իվանովսկու նկարագրած Չատախի և Յեղգի-Կիլիսայի ամրոցներով՝ Սարիգամիշի մոտ, 9) Կարսի և Չատախի ամրոցները, և 10) Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ՝ Ղանդակի մոտ:

Սարիգամիշի ամրոցը մտնում էր սահմանակից, արևմտյան գոտու մեջ խալդական պետության, վորի մայրաքաղաքն էր Տուշպա քաղաքը, ներկայիս վանը: Խալդական պետության ամրոցը արևմտյան սահմանը բավական ստույգ վորոշվում է մի շարք բևեռագիր արձանագրություններով և ամրոցների մնացորդներով. 1) Իսպուրիի Թագավորի արձանագրությամբ Հասան-Ղալայի մոտ, 2) Ագապեյոյ գյուղի ամրոցով, 3) 1916 թ. հուլիսի 20-ին խմտեսած բևեռագիր արձանագրությամբ Ջիվինում, վորի ետամպածը հանեց Ա. Ն. Կազնակովը (Известия Академии Наук, 1916 г. № 15), վոր մինչև «րս գեւ չի հրապարակված, 4) Քեղեկ գյուղի ամրոցով՝ Տաճկաստանի հին սահմանի վրա, 5) Մժնկերտի ամրոցով, 6) Ակ-Բունդար գյուղի ամրոցով, 7) Սարիգամիշի Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ, 8) Ա. Ա. Իվանովսկու նկարագրած Չատախի և Յեղգի-Կիլիսայի ամրոցներով՝ Սարիգամիշի մոտ, 9) Կարսի և Չատախի ամրոցները, և 10) Արգիշտի Ա-ի արձանագրությամբ՝ Ղանդակի մոտ:

Այսպիսով այդ արձանագրություններով և ամբողջներով բաղկան ստույգ հաստատվում է արևմտյան սահմանը Վանի պետություն, վորի վրա, բառ յերևույթին, Վանի տիրակալները՝ ռադմական նկատառումներով լուրջ ուշադրություն էյին դարձնում:

Սարիղամիշի շրջանը, ինչպես յերևում է արձանագրությունից, խաղերը կոչում էյին յերկիր Ետիունի և բռնում էր Արիաշայի՝ հայկական Ախուրյանի՝ հոսանքը: Վերջին անունը դանում ենք արձանագրության մեջ:

Իմ Սարիղամիշ յեղած ժամանակ շատ անգամ եմ յեղել ավերակ ամրացում, և յես, միանգամ մանրամասն պատմեցի նրա մասին իմ յերկու ուղեկիցներին՝ Երգ ինժինեական-կառուցող դրուժինայի զինվորներին, վոր Վուլգայի կողմերից էյին, գերմանացի-կոլոնիոս: Ինչպես հետո իմացա՝ այդ մարդիկ վճռել էյին, վոր այդ բլրում կարելի յե վորեւ արժեքավոր բան գտնել, և սկսել էյին ամբողջ հողը մի քանի տեղ փորել: Հետո նրանցից մինը ինձ պատմեց, վոր շատ տեղերում նրանք չուտով հասնում էյին այնպիսի պինդ հողաշերտի, վոր վոչ քրոնդ էր բռնում, վոչ էլ բահ: Բայց մի անկյունում, պատի մոտ, նրանք կարողացել են փորել խոր փոս և մոտավորապես յերկու մետր խորության մեջ գտել են, իրարից վոչ հեռու, 15 հատ, ժամանակի աղբեղությունից կանաչած՝ մետաղե արձանիկներ, վոր սկզբում կարծել են թե վոսկուց են շինած: Մի փոքր ավելի փորելով և այլ ևս վոչինչ չգտնելով՝ նրանք դադարեցրել են իրենց վոսկու վորոնումը: Գտնված մետաղի արժեքի վերաբերմամբ շատ չուտով հիասթափվել էյին, վորովհետեւ տանց լուրջ անալիզի ել յերևում էր, վոր անձանիկները սղնձից էյին, անագի աննշան խառնուրդով: Բաղկան էր մասով սրբել արձանիկը և արդեն նրա վրայից սղնձի հոտ էր գալիս: Արձանիկները բաժանել էյին իրար մեջ և զինվորներից մինը, վոր ուներ 8 արձանիկ, վճռել էր ինձ ցույց տալ և այն ժամանակ յես բոլորը զննցի ջնշին դնով: Մյուս 7 հատը ինձ չաջողվեց տեսնել, վորովհետեւ նրա տերը ծառայության գործով ուր վոր ուղարկված էր և Սարիղամիշից մեկնած: Ծախողի պատմածի համաձայն նրանք թե, ձեռով և թե չափով նման են յեղել ինձ ծախածներին: Արձանիկները գտնվել են 1917 թվի մայիսի յերկրորդ կիսին: Վորովհետեւ հունիսի 15-ից յես տեղափոխվեցի Թիֆլիզ՝ ուստի և չկարողացա ամբողջում իրերի գտնված տեղում թեկուզ հետախուզում կատարել:

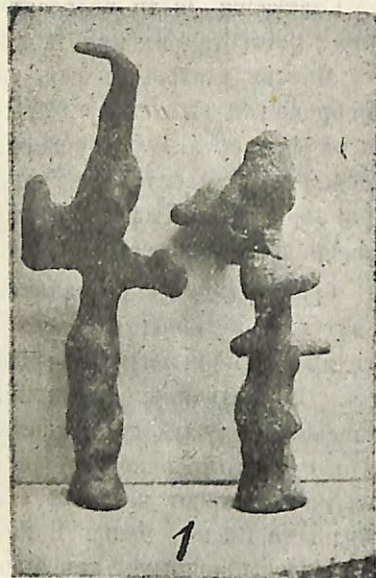
Բոլոր ութ Ֆրիգուրաները ձուլված բրոնզից (սղնձ՝ անագի աննշան խառնուրդով)՝ ժամանակի աղբեղությունից ծածկված են ժանգի թանձր, կանաչավուն խավով: Տիպերով նրանց կարելի յե բաժանել չորս խմբի: Առաջին խումբը կազմում է յերկու Ֆրիգուրա, իրար նման: Միակ նարբերությունն այն է, վոր մինը ունի կոնաձև, մի փոքր կիսովին թեքված գեպի աջ գլխադարձ, իսկ մյուսը գլխադարձի փոխարեն գլխին մի փոքրիկ սանր ունի: Յերկու Ֆրիգուրաները ներկայացնում են մի մարդ՝ կոպիտ կերպով գնադրած դեմքի գծերով—դուրս բնկած մեծ աչքեր, մեծ քիթ, յերեսը անբեղ անմորուս: Գլխի հետևի մասը կարծես ծածկված է սաղավարտով կամ բան է կապված: Մեջքը բարակ է: Ձեռքերը մինչև արմուկները մեկնած են գանազան կողմ՝ ուսերի բարձրության հավասար: Արմուկից աջ ձեռքը բարձրացած է վերև և ինչ վոր մի իր է բռնել (կարող է պատահել մի

моим спутникам, солдатам 6-й Инженерно-строительной дружины, происшедшим с Поволжья, из немцев-колонистов. Как потом я узнал, эти лица, решили, что на холме можно найти что-либо ценное, и начали копать в разных местах развалин крепости землю. Потом один из них мне рассказывал, что во многих местах они скоро наталкивались на столь твердый грунт, что его не брали ни кирка, ни лапата. Но в одном углу, около стены, они смогли вырыть глубокую яму, и на глубине около двух метров нашли, неподалеку друг от друга, 15 покрытых зеленью от времени металлических статуэток, которые первоначально посчитали золотыми. Порывшись еще немного, и ничего больше не найдя, они прекратили свое кладонискательство. Разочарование, в отношении ценности найденного металла, наступило очень скоро, так как без серьезного анализа видно, что статуэтки медные, с незначительной примесью олова. Достаточно потереть статуэтку пальцем, и уже на нем чувствуется запах меди. Статуэтки были поделены, и один из солдат, имевший 8 статуэток, решил показать их мне, и я тогда же за безценок все их купил. Другие же 7 мне не удалось видеть, так как владелец их был по службе куда-то переброшен и выехал из Сарыкамыш. По рассказам продавца, они были, как по форме, так и по размерам, тождественными с проданными мне. Время находки относится ко второй половине мая 1917 года. Так как я с 15 июня переехал в Тифлис, то мне не пришлось произвести, хотя бы разведок в крепости на месте находки.

Все восемь фигурок литые из бронзы (медь с незначительной примесью олова), от времени покрыты густым, зеленоватым слоем патины. По типам их можно свести к четырем группам. Первая группа состоит из двух фигурок, тождественных между собою. Единственным отличием является то, что одна имеет конический, несколько погнутый на половине в правую сторону головной убор, другая же вместо такого головного убора имеет на голове небольшой гребень. Обе фигуры представляют человека с грубо намеченными чертами лица—выпуклые большие глаза, большой нос, никакой растительности на лице. Задняя часть головы покрыта, как бы шлемом или повязкой. Талия тонкая. Руки по локоть вытянуты в разные стороны, в уровень с плечами. От локтя правая рука поднята вверх и держит какой то предмет (может быть каменный топор, или остаток щита). Левая рука от локтя вытянута вперед и кисть, как бы сжата в кулак. Возможно, что в руке что-нибудь было, например: копье. Фалл обнажен и подчеркнут. Сзади имеется шип, более длинный и толстый, чем фалл. Ноги намечены только с задней стороны. Фигурки стоят на круглых постаментах, которые снизу гладко отполированы. Фигурка с коническим головным убором имеет 9 сант. высоты, 65¹/₂ грамм веса. Вторая фигурка без головного убора имеет 7¹/₂ сант. высоты, и 62¹/₂ грамм веса.

Вторая группа представлена одной фигуркой. Это человек, голова которого сзади и с боков покрыта повязкой, из под которой выбиваются над лбом курчавые волосы. Лицо продолговатое, без растительности, глаза

քարե կացին կամ վահանի մնացորդը)։ Ձախ ձեռքը արժուենիկ մեկնած է առաջ և դաստակը կարծես բռնեցքի ձևով սեղմված է։ Կարող է պատահել, Վոր ձեռին ինչ Վոր բան է յեղել, որինակ նիդակ։ Առնանդամը մերկ է և ընդգծված։ Հետևից դամ ունի, ավելի յերկար և հաստ՝ քան առնանդամը։ Վոտներին ձև է տված միայն հետևի կողմից։ Ֆիգուրաները կանգնած են կլոր պատվանդանների վրա, Վորոնք ներքևից հարթ հղկված են։ Կոնաձև գլխազարդ ունեցող Ֆիգուրան ունի 9 սանտիմետր բարձրություն և 65½ գրամ ծանրություն։ Յերկրորդ Ֆիգուրան, առանց գլխազարդի՝ ունի 7½ սանտ. բարձրություն և 62½ գրամ ծանրություն։

Յերկրորդ խմբից կա միայն մի Ֆիգուրա։ Դա մի մարդ է, Վորի գլուխն առջևից և կողքերից ծածկված է մի փաթաթանով, Վորի տակից ձախառի վրա դուրս են պրծնում գանգուր մաղերը։ Դեմքը յերկարավուն է, անմաղ, աչքերը խոր ընկած։ Կրծքին կպցրած է մի քառանկյունի, ըստ յերևույթին հռուռված (թախսման)։ Ձեռքերը տարածված են այս ու այն կողմ. աջը ողակաձև հենվում է կողքին, իսկ ձախը նմանապես ողակված է, բայց բարձրացրած դեպի գլուխը։ Հետևից պարզ յերևում են կարճ զգեստի և դոտու ծալքերը։ Առնանդամը մերկ է և առաջ ընկած։ Վոտները ձևակերպված են առաջից և հետևից, ձախ Վոտը մի փոքր ծալված է ծնկան մոտ։ Կարելի չէ յենթադրել, Վոր Ֆիգուրան կանգնած է մի ցածր պատվանդանի վրա, Վոր տակից հարթ հղկված է։ Ֆիգուրայի բարձրությունը 6½ սանտիմետր է, քաշը՝ 50 գր.։

Յերկրորդ խմբի մեջ կա յերեք Ֆիգուրա, Վորոնք մեջ միայն մեկն է, Վոր գլխին սրածայր գլխարկ հունի։ Սակայն յերկուսը գլխարկներով են, մեկինը ծոված դեպի աջ, մյուսինը՝ դեպի ձախ։ Դեմքերը բավական պարզ են, կերպարանքով նմանվում են յերկրորդ խմբի Ֆիգուրային։ Աչքերը ներս

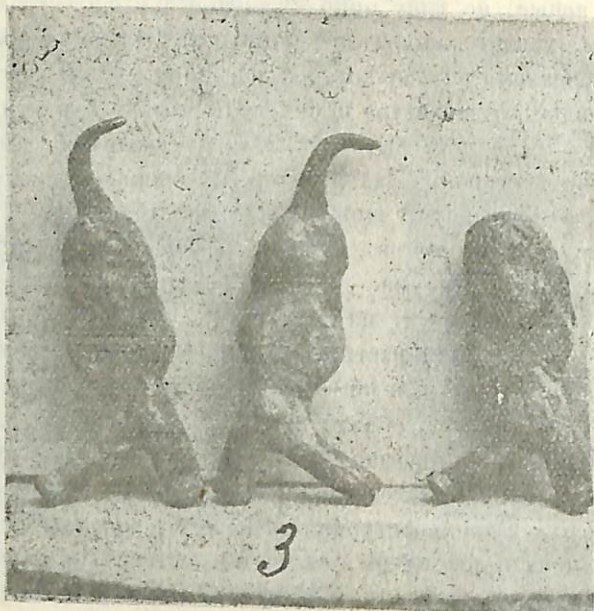
углублены. На груди надет четырехугольник, повидимому амулет. Руки раскинуты в разные стороны: правая округло уперлась в бок, а левая, также округло, приподнята к голове. Сзади ясно видны складки короткой одежды и пояса. Фалл обнажен и выступает вперед. Ноги намечены спереди и сзади, левая нога несколько согнута в колене. Можно допустить, что фигурка стоит на невысокой подставке, снизу гладко отполированной. Высота фигурки 6½ сант., вес — 50 грамм.

В третьей группе три фигурки, при чем только одна из них не имеет на голове остроконечной шапки. Две же фигурки имеют на голове шапки, при чем шапки изогнуты — у одной на право, а у другой на лево. Лица довольно ясные, по тону приближающиеся к фигурке второй группы. Глаза углублены, растительности на лице нет. Голова покрыта с боков и сзади как-бы повязкой, из под которой над лбом видны выходящие волосы. Руки плотно прилегают к фигуре и намечены только у кисти. Фигурки повидимому одеты. Левая нога вытянута и снизу подточена для установки, а правая отброшена в сторону. Задняя сторона совершенно плоская, и только у пояса имеется выступающий шип. Высота фигурок с головными уборами по 8 сант., а вес по 75 грамм в каждой. Высота фигурки без головного убора 6 сант., а вес 72 грамма.

Четвертая группа состоит из двух вполне тождественных между собою фигурок. Лица неясные, без растительности. На голову надеты шапочки, плотно облегающие голову. Следов одежды не усматривается, но и нет данных утверждать, что фигуры обнажены. Руки отброшены в разные стороны, ноги изогнуты, как бы приседа. Одна нога короче другой, повидимому приподнята. Пятка ноги, на которую ложится тяжесть фигуры, гладко отполирована. Высота каждой фигурки по 6 сант., вес по 69½ грамм.

В русской печати мы имеем только тождественными с нашей первой группой статуэтки, опубликованные проф. А. А. Захаровым в 1928 году (2-й выпуск Трудов Секции археологии РАНИОН: „Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир“, стр. 33 и сл.), поступившие в Московский Исторический музей из коллекции известного археолога А. А. Уварова. Других типов мы нигде не встречали. В отношении подлинности наших статуэток, мы, хотя они при своей находке и не были обставлены всеми требуемыми наукой предосторожностями, можем определенно говорить, что они найдены в грунте, на Сарыкамышском холме. Продавшему нам за безценок эти статуэтки не имело никакого смысла в материальном отношении добывать откуда то поддельные за тем, чтобы получить за них гроши. Статуэтки и не предлагались мне для покупки, и я сам, увидав раскопки и услышав о находке от третьих лиц, разыскал владельца фигурок, тщательно скрывавшего о своем кладоискательстве. Таким образом, вся обстановка и условия находки убеждают нас в том, что мы имеем дело с подлинным материалом, заслуживающим внимания и изучения. Ценность находки еще более увеличивается тем, что статуэтки найдены на холме уже давно известном науке, давшем датированную надпись Халдской эпохи.

ընկած են, դեմքերն՝ անմալ: Գլուխը աջից ու ձախից կարծես ծածկված է մի փաթաթանով, վարի տակից ձախափ վրա յերևում են մազերը: Չեռները քիչ կպած են ֆիգուրային և ձեռնկալված են միայն գոտակի մաս: Ֆիգուրաներն ըստ յերևույթին հազնված են: Չափ վտար յերկարացրած է և տակից տաշած՝ արձանիկը կանգուն պահելու համար, իսկ աջը մեկնած է մի կողմ: Հետևի կողմը բոլորովին հարթ է, և միայն գոտակի մաս կա մի գուրս զցված դամ: Ֆիգուրաների բարձրությունը գլխազարդերի հետ միասին հասնում է 8 սանտիմետրի, իսկ քաշը՝ 75-ական գրամ ամեն մեկինը: Ֆիգուրայի բարձրությունը տասնյոթ և ութսուն գլխազարդի 6 սանտիմետր է, իսկ քաշը 72 գրամ:

Չորրորդ խումբը բաղկացած է յերկու լիովին իրար նման ֆիգուրաներից: Դեմքերը պարզ չեն, անմալ: Գլխերին գլխարկ, քիչ հազցրած: Հազուադի հետքեր չեն յերևում, բայց և տվյալներ չկան սնդելու թև ֆիգուրաները մերկ են: Չեռները մեկնած են աջ ու աջ կողմ, վտանները ծալված են կարծես նստելու շարժման նման: Մի վտար մյուսից կարճ է, ըստ յերևույթին բարձրացրած: Վտար զարչապարը, վարի վրա հենված է ֆիգուրայի ծանրությունը՝ հարթ հղկված է: Յուրաքանչյուր ֆիգուրան ունի 6 սանտիմետր բարձրություն և 69½ գրամ ծանրություն:

Ռուս մամուլի մեջ մենք գտնում ենք միայն մեր առաջին խմբին նմանող արձանիկներ, վերոնց մասին հրատարակել է պրոֆ. Ա. Ա. Չախարովը 1928 թ. (2-й выпуск Трудов Секции археологии РАНИОН: Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир, стр. 33 и сл.), արձանիկներ, վար զեռնկված են Մոսկվայի Պատմական թանգարանում հայտնի հնագետ Ա. Ա. Ուվարովի հավաքածուից: Ուրիշ արվեր մենք վրջ մի տեղ չենք հանդիպել: Ինչ վերաբերում է մեր արձանիկների իսկական լինելուն, թեև գտնվելու վայրին

Какие же можно сделать предположения относительно датировки наших статуэток?

Отправную дату дает надпись Аргишти 1, найденная на Сарыкамышском холме (эпоха 778—750 до Р. X.), но эта надпись не разрешает вопроса окончательно. Хотя на плите Аргишти 1 мы и читаем, что он воздвиг здесь крепость, все же это не исключает возможности совершенно правильного на наш взгляд предположения, высказанного в письме к нам проф. И. И. Мещаниновым, что „местные крепости и города завоевывались Халдами, в частности область Сарыкамыш (древние развалины-холм) скорее всего местные, а не Халдские“. Завоеватели Халды использовали местное, старое укрепление, как опорный пункт в этом районе. При такой предпосылке наши статуэтки могут принадлежать: или 1) коренному населению данного района до Халдского завоевания, или 2) завоевателям этого района в 8 веке Халдам, или наконец 3) позднему населению этой территории-армянам, язычникам по религии.

Прежде всего нам кажется, что наши статуэтки не являются Халдскими. Мы знаем, что культура Халдов, пославшая на себе некоторое влияние ассирийской и хеттской, по своей технике была на значительной высоте. Сравнивая наши статуэтки с памятниками несомненно Халдскими из Вана — статуэткой так называемого евнуха, с обломком торса, с крылатыми бычками, с рельефами на щитах, с золотым медальоном из Топрак-кале, мы должны признать, что наши статуэтки своей низкой техникой значительно уступают часто художественно выполненным произведениям столичного Ванского искусства. Помимо того, и самый стиль, тип наших статуэток не имеет общих черт с Ванскими. Провинциального же искусства Халдов мы не знаем, да и вряд ли оно было в чистом виде. Только две статуэтки первой группы, по своим сюжетам, могут напомнить нам Халдское божество грома и молнии, бога Тейшеба. Но это отдельное сходство не может еще заставить нас признать хотя бы эту группу Халдскими. Ведь Халдский Тейшеба — это Хеттский Тешуп, Тарк, так что в этом сходстве можно видеть и следы непосредственного влияния Хеттов на аборигенов Закавказья, каковое влияние надо признать несомненным после исчерпывающего исследования Б. В. Формаковского („Археологический период России“ Материалы по археологии России. Т. 34). Если допустить, что Халды завоеватели имели в своих колониях и укрепленных поселениях для себя, изображения своих божеств, то несомненно это были изображения, изготовленные в Ване и привезенные оттуда, а потому отличающиеся всеми особенностями столичной техники. Таким образом, мы полагаем, что наши статуэтки не могут быть признаны памятниками Халдского искусства.

Теперь поставим вопрос о принадлежности наших статуэток к кругу местного искусства. Вопрос о доисторическом искусстве Закавказья мало исследован, но все же после трудов Б. В. Формаковского, М. И. Ростовцева, Н. Я. Марра и др. надо признать установленной наличность сильного Хеттского влияния. Следы этого влияния можно усмотреть и на наших ста-

նրանք չեն գրվել զիտություն պահանջած կանխադրույթներ պայմանների մեջ՝ կարող ենք փորձել տեսել, փոր նրանք զանազան են հողի մեջ, Սարի-զամբիլի բլրում:

Այդ արձանիկները չնչին գնով մեղ ծախողի համար նյութական տեսակետից փոշի մի միտք չունեն լորեն տեղից ձևեր բերել արհեստական արձանիկներ, փորված զրանց փոխարեն գրոշներ ստանալ: Արձանիկները ինձ առաջարկված չեն յեղել ծախելու համար, իսկ յես ինքս, տեսնելով պեղումները և լսելով գյուտի մասին յերրորդ անձերից՝ փորնում էյի Ֆրգուրանի-րը զանոյին, փորը աշխատում էր ծածկել զանձ զանելու հանգամանքը: Այսպիսով գյուտի բոլոր հանգամանքներն ու պայմանները մեղ համոզում են այն բանում, փոր մենք գործ ունենք ստույգ նյութի հետ, փոր արձանի յե ուղղորդության և ուսումնասիրության: Գյուտի արժեքն ավելի մեծանում է նաև նրանով, փոր արձանիկները զանված են մի բլրի վրա, փորը զիտու-թյան մեջ հայտնի յե և տվել և տարեթիվ կրող արձանագրության խալի-կան դարաշրջանից:

Ի՞նչ յենթադրություններ կարելի յե անել մեր արձանիկների տարեթիվի մասին:

Յեւակետի տարեթիվ և տալիս Արգիշտի Ա-ի արձանագրությանը, փոր զանված է Սարիզամբիլի բլրի վրա (778—750 թ. թ. թ.), բայց այդ արձանագրությանը հարցը չի լուծում վերջնականապես: Թեպետ և Արգիշտի Ա-ի արձանագրության մեջ մենք կարգում ենք, փոր նա ալտեղ ամրոց և կառուցել՝ ալտամենայնիվ զա չի զրկում հնարավորությունից մեր կարծիքով այն կատարելապես ուղիղ յենթադրությունն անելու, փոր արել և մեղ ուղղված իր գրության մեջ պրոֆ. Ի. Ի. Մեչչանինովը, փոր «տեղական ամրոցներն ու քաղաքները նվաճվում էյին խալիկների կողմից՝ մասնավորապես

статках— особенно первой и третьей группы. На головах статуэток этих групп мы видим остроконечный, несколько изогнутый на сторону, убор, напоминающий нам так называемые фригийские шапки. На каменных изображениях Тарка его шапка почти всегда имеет перехват. Две фигуры, поддерживающие бога, идущего на встречу процессии, на Богазкеойской скале, имеют такие же изломы на шапках. Формы таких шапок, как пережиток эпохи, можно усмотреть у друзов, живущих на Ливане, женщины которых до последнего времени носили на голове подобные уборы. Самая фигура статуэток первой группы напоминает нам Хеттского бога Тарка, или Тешупа с его топором. Фигурки, не имеющие высокого головного убора, носят плотно облегающие голову шапочки, в роде тех, которые надеты на членов царской семьи, на рельефе залы Кархемышского бит-хилани. Хеттское влияние, таким образом, надо признать налицо. Но техническая обработка статуэток не дает нам достаточных оснований приблизить их к произведениям бронзовой Калакентской или Кедабекской культуры (10-й и 9-й века до Р. Х.), почему мы и не смеем говорить о наших статуэтках, как о произведениях местных мастеров Закавказья, в эпоху современную или предшествующую надписи Аргишти I.

Нам остается попытаться установить, не имеется ли в наших статуэтках признаков древне-армянского искусства, так как к 6-му веку в интересующей нас территории появляется народность, которая сливается с коренным населением и которую впоследствии стали называть армянской. Наличие элементов Хеттского искусства и для этого периода вполне допустима, так как последнее влияние не могло исчезнуть и у армян, несомненно воспринявших культуру коренных жителей страны и дополнивших ее элементами свойственными их нации и религии. Говорить об армянском, языческом искусстве представляется чрезвычайно трудным, так как мы не знаем еще ни одного памятника с изображением человека, сохранившегося от того времени. Христианство смело все до основания. Всякий намек на идолопоклонство уничтожался как Григорием Просветителем, так и его учениками. Между тем, из описаний армянской религии как армянскими, так греческими и римскими историками, мы знаем, что у армян был обширный пантеон, в котором было большое количество человекоподобных богов и полубогов, изображения которых ставились повсюду. Описаний же внешнего облика писатели нам не дают.

Изображения армянских божеств пережили свою эволюцию в зависимости от того, влияние каких культур играли у армян роль и значение. Арийцы-армяне, исповедывавшие религию близкую к древне-персидской, непризнававшей никаких изображений божества, придя на территорию Закавказья, столкнулись здесь с аборигенами страны, имевшими антропоморфическую религию, у которых было множество изображений и статуй их божеств. Повидимому армяне и приняли, если не целиком, то в значительной части местную религию, возможно сирийского оттенка, и это осо-

Սարկամիշի շրջանի հին բլուրների ավերակները ավելի չուտ տեղական են և վոչ թե խաղաղական: Նվաճող խաղաղերը ոգտադործում էին տեղական, հին ամբուխյունները իրրե հենակետեր աչդ շրջանում: Այդպիսի մի նախադրյալով մենք կարող ենք դալ հետևյալ յենթադրության, վոր աչդ արձանիկները կարող են պատկանել կամ ա) ավյալ շրջանի բնիկ ժողովրդին նախքան խաղաղական նվաճումը կամ բ) աչդ շրջանի նվաճողներին՝ խաղաղերին, Տրդ դարում և կամ վերջապես գ) աչդ տերիտորիայի ամենավերջին բնակչության—հայերին՝ հեթանոս ժամանակ:

Ամենից առաջ մեզ թվում է, թե մեր արձանիկները խաղաղական չեն: Մենք գիտենք վոր խաղաղական կուլտուրան, վոր իր վրա կրում է ասորեստանյան և հեթեոական ազդեցությունը՝ տեխնիկայով իր կոչման բարձրության վրա չեր: Համեմատելով մեր արձանիկները Վանա անկասկած խաղաղական հուշարձանների հետ՝ այսպես կոչված ներքինու արձանիկի, իրանի բեկորի, թեալվոր յեղիկների, վահանների ու յենթադրության, Թափրակալի վոսկե մեղալյոնի հետ՝ մենք պետք է ընդունենք, վոր մեր արձանիկներն իրենց ցած տեխնիկայով նշանակալի չափով ավելի ցած են Վանի մայրաքաղաքային արվեստի հաճախ գեղարվեստորեն կատարված արտադրանքներից: Բացի աչդ, մեր արձանիկները նաև վոճն ու տիպը վոչինչ ընդհանուր գիծ չունին Վանի արտադրանքների հետ: Իսկ խաղաղերի դավառական արվեստի մասին ել մենք վոչինչ չգիտենք և հազիվ թե դա զուտ ձևով դոյություն ել ունենար: Միայն առաջին խմբի յերկու արձանիկներն իրենց սյուսեով կարող են հիշեցնել մեզ խաղաղական մորտուր և կայծակի աստվածությունը՝ Թեյշերա աստծուն: Սակայն աչդ հետախոր նմանությունը չի կարող դեռ ստիպել մեզ ընդունելու, վոր դոնե աչդ խումբը խաղաղական է: Չե՞ վոր խաղաղական Թեյշերան դա հեթեոական Թեյշուրն է, Տարկը, այնպես վոր՝ աչդ նմանության մեջ կարելի չե տեսնել և հեթեոների անմիջական ազդեցության հետքերը անդրկոյիկայան բնիկների վրա (մի ազդեցություն, վոր պիտի ընդունել անկասկածելի Բ. Վ. Ֆորմակովսկու սպասիչ հետազոտությունից հետո. (Археологический период России «Материалы по археологии России». Т. 34): Զեթե ընդունենք, վոր նվաճող խաղաղերը իրենց գաղութներում և ամրացրած բնակությունների մեջ ունեցել են իրենց աստվածությունների պատկերացումները, ապա անկասկած աչդ պատկերացումները պատրաստված են յենդեղ Վանում և բերված այնտեղից, ուստի և վորոշվում է յին մայրաքաղաքի տեխնիկայի բոլոր առանձնահատկություններով: Այսպիսով մենք յենթադրում ենք, վոր մեր արձանիկները չեն կարող ընդունվել իրրե խաղաղական արվեստի հուշարձաններ:

Հիմա խնդիր դնենք մեր արձանիկների տեղական արվեստի շրջանին պատկանելու մասին: Անդրկովկասի նախապատմական արվեստի հարցը քիչ է ուսումնասիրված, բայց այնուամենայնիվ Բ. Վ. Ֆորմակովսկու, Մ. Ի. Թոստովցևի, Ն. Յ. Մանի և այլոց ուսումնասիրությունից հետո հեթեոական ուժեղ ազդեցության փաստը պետք է ընդունել իրրե հաստատված իրողություն: Աչդ ազդեցության հետքերը կարելի չե նկատել և մեր արձանիկները վրա, առանձնապես առաջին և յերրորդ խմբի մեջ: Աչդ խմբերի արձանիկների գլխերին տեսնում ենք սրածայր, փոքր ինչ մի կողմ ծածկ գլխադար-

бенно сказались в отношении обрядов и почитания статуй богов. Именами своих персидских божеств переселенцы окрестили местные статуи. Вот почему в армянской языческой религии, родственной с персидской, имеющей тот же дуалистический пантеон, мы встречаем человекоподобные изображения богов, чуждые мифразму. Такая религия, представлявшая смесь персидских и египетских верований, существовала у армян до 2-го века до Р. Х. (114 г.), когда Арташес I, а за ним и последующие цари Армении, внесли в армянскую религию начала эллинизма. Если мы внимательно присмотримся к типу лиц наших статуэток, особенно второй и третьей группы, то найдем в них именно армянские черты лица. Попа статуэток второй группы и отброшенная нога статуэток третьей группы, напоминают нам позы некоторых из апостолов, поставленных на барабане собора в Карсе (930 г. по Р. Х.). Ничего греческого в наших статуэтках не видно. Не имея возможности установить, кого именно из армянских божеств статуэтки представляют, мы все же допускаем, предположительно, что они относятся к языческой эпохе армян, до греческого влияния, т. е. до 1-го века до Р. Х.

Судя по тому, что у всех статуэток низ подточен ровно, ясно, что все они стояли на плоскости. Некоторые из статуэток (первая и третья группы) имеют сзади шипы, назначение которых было неясно проф. А. А. Захарову по имевшимся в его распоряжении образцам, о чем он и заявляет в вышеуказанной нами статье. Но когда А. А. Захаров ознакомился с нашими статуэтками в подлинниках, то он всецело присоединился к нашему мнению о том, что шипы сзади предназначены для прикрепления статуэток к плоскости. Статуэтки первой группы, бывшие в распоряжении А. А. Захарова, еще имеют сзади некоторую отделку, почему и было затруднительно судить о назначении шипа. За то статуэтки третьей группы сзади совершенно плоски, и потому назначение шипа становится ясным. Отсюда можно заключить, что все статуэтки стояли на горизонтальной плоскости, при чем часть из них была прикреплена через шипы к вертикальной плоскости. В Пальмире найден ряд колонн, к которым прикреплены на кронштейнах полочки. На этих полочках стояли статуи, или скульптурные группы. У христиан иконы обычно ставятся в так называемом „святом углу“ на особо прибитых между стенами полочках (божнице). Возможно, что и наши статуэтки были установлены на плоскости частью по середине, частью у стен.

Что же изображали наши статуэтки? По нашему мнению это была многофигурная группа, скорее всего дошедшая до нас фрагментарно, и представлявшая или ритуальный сюжет вроде знаменитой процессии богов в Эйюке, или это была оргиастическая сцена, на что указывает наличие обнаженных фаллов у статуэток первой и второй группы. Хотя мы имеем дело с фрагментом, возможно, что наши статуэтки смешаны из разных групп, все же и из них можно построить такую сцену. Фигуры первой группы, неподвижные, величественные, носящие следы архаики, стоящие на пьедесталах—это божества. Прочие же фигуры—живые люди, участники сцены.

դեր, վոր հիշեցնում են այսպես կոչված վոլուպական գլխարկները: Տարկի քարեդեն կերպարանքների վրա նրա գլխարկն համարյա միշտ ծալվածք ունի: Բողաղբյուրի ժայռի յերկու Ֆիգուրաները, վոր բռնել են թափորին ընդհանր զնացող աստծուն՝ գլխարկների վրա նույնպիսի ծալվածքներ ունեն: Գլխարկների այդպիսի ձևեր, իբրև դարաշրջանի մնացորդ՝ կարելի չե նկատել դրուզների մեջ, վոր ապրում են Լիբանանում, վորոնց կանայք մինչև վերջին ժամանակներս գլխներին նման գլխազարդ եյին կրում: Առաջին խմբի արձանիկների Ֆիգուրան ինքը՝ հիշեցնում է մեզ հեթթական աստված Տարկին կամ Տեչուպին՝ իր կացնով: Այն Ֆիգուրաները, վոր բարձր գլխազարդ ունեն՝ գլխներին քիչ կպած գլխարկ ունեն նման այն գլխարկներին, վոր ծածկում եյին արքայական ընտանիքի անդամները Կարթեմիշի բիտ-խիլանի որահի ուելյեֆի վրա: Հեթթական աղղեցությունը այսպիսով պետք է ակներև համարել: Բայց արձանիկների տեխնիկական մշակումը մեզ բավարար չափով հիմք չի տալիս նրանց մոտեցնելու Կալաքենդի կամ Գեդարեկի բրոնզե կուլտուրայի արտադրանքներին (10-րդ և 9-րդ դար ն. ք. թ.), ուստի և մենք չենք համարձակվում խոսել մեր արձանիկների մասին իբրև Անդերկովկասյան տեղական վարպետների գործի մասին՝ Արգիշտի Ա-ի արձանագրությանը նախորդող կամ ժամանակակից դարաշրջանում:

Մեզ մնում է փորձել հաստատելու թե արդյոք մեր արձանիկների մեջ չկան նշանները հին հայկական արվեստի, վորովհետև 6-րդ դարու մոտ ժամանակներում հետաքրքրության առարկա յեղող տերիտորիայում հայտնվում է մի ժողովուրդ, վորը խառնվում է բնիկ ժողովրդի հետ և վորը հետագայում կոչվում է հայ: Հեթթական արվեստի տարրերի ներկայությունը նույն այդ շրջանի համար ևս ընդունելի չե, քանի վոր վերջինս չեր կարող անհետանալ նաև հայերի մեջ, վորոնք անկասկած ընդունեցին բնիկների կուլտուրան և լրացրին այն իրենց ազգին և կրոնին հատուկ տարրերով:

Հայ հեթանոսական արվեստի մասին խոսելը չափազանց դժվար է, վորովհետև մենք դեռ չգիտենք վոչ մի հուշարձան մարդկային կերպարանքով, վոր մնացած լիներ այն ժամանակից: Քրիստոնեությունը սրբեց ամեն բան հիմնովին: Ամեն մի հետք կուսապաշտության վոչնչացվում էր թե Գրիգոր Լուսավորչի և թե նրա աշակերտների ձեռքով: Մինչդեռ հայկական կրոնի նկարագրություններից՝ ինչպես հայ, նույնպես հույն և հռոմեական պատմիչների կողմից՝ մենք գիտենք, վոր հայերն ունեցել են ընդարձակ պանթեոն, վորի մեջ յեղել են մեծաքանակ մարդանման աստվածներ և կիսաստվածներ, վորոնց պատկերները դրվում եյին ամեն տեղ: Արտաքին կերպարանքի նկարագրությունը պատմիչները մեզ չեն տալիս:

Հայկական աստվածությունների պատկերացումները կրել են իրենց և՛ վոլյուցիան՝ համաձայն այն հանգամանքի, թե վո՞ր կուլտուրայի ազդեցությունն է դեր կատարել և նշանակութուն ունեցել հայերի մեջ: Արիացի-հայերը, վորոնց կրոնը մոտ էր հին-պարսկականին, վորը չեր ընդունում և աստվածության վոչ մի պատկերացումն՝ գալով Անդերկովկաս՝ հանդիպեցին այստեղ յերկրի բնիկներին, վորոնց կրոնը մարդակերպ էր, վորոնց մոտ կային բազմաթիվ պատկերացումներ և արձաններ իրենց աստվածությունների: Ըստ յերևույթին հայերն ընդունեցին թեև վոչ ամբողջովին, այլ նշանակալի

Обратите внимание, как живо поставлены руки у фигуры второй группы. Одна рука уперлась в бок, другая вскинута к голове. Это жест организма, тем более, что у этой одетой фигуры фалл обнажен. Фигура отделана со всех сторон, почему надо заключить, что она стояла в центре группы. У фигур третьей группы, стоявшей спиною к стене, одна нога резко откинута в сторону, как бы с намерением сделать движение. Фигуры четвертой группы дают уже ясно выраженное движение танца. Руки раскинуты, туловище приседает, одна нога приподнята в танце. Редко в столь отдаленную эпоху художнику удавалось так отчетливо передать фигуру танца (в присядку). И вот из этих жестов и полунамеков нам рисуется такая сцена: божество величественно стоит у стены на пьедестале (1-я группа), перед ним раскинув руки стоит главное действующее лицо, может быть жрец (2-я группа), и два танцующих служителя культа (4-я группа), а с боков, у стен стоят молящиеся, или зрители, которые так воодушевлены танцами, что вот-вот сами примут участие в танце.

Наша статья имеет характер проблемы, так как мы не имеем в своем распоряжении достаточно научного материала. Мы очень желали бы, чтобы она вызвала оценку и другие, может быть, более обоснованные предположения и сопоставления. Еще более желательно создать возможность произвести в Сарыкамыше правильные раскопки, и тогда может быть мы будем иметь первые, бесспорные памятники древне-армянского искусства. Только новые находки дадут возможность сделать окончательные выводы о значении наших статуэток и правильности наших предположений.

չափով՝ տեղական կրոնը՝ թերևս սիրիական դոնաթորմամբ, և դա առանձնապես յերևաց ծիսակատարությունները և աստվածների արձանների յերկրագագնթյան մեջ։ Գաղթականները իրենց պարսկական աստվածությունները անուշով մկրտեցին տեղական արձանները։ Ահա ինչու հայ հեթանոսական կրոնի մեջ, վոր աղգակից և պարսկականին, նույն դոնաթորական էր պանթեոնով՝ մենք պատահում ենք միհրականության խորթ աստվածությունները մարդակերպ պատկերացումների։ Այդպիսի մի կրոն՝ խոնուրդ պարսկական և սիրիական հալատալիքների՝ հայերի մեջ գոյություն ունեւ մինչև 2-րդ դարը նախ քան Քրիստոս (114 թ.), յեր Արտաշես Ա., իսկ նրանից հետո և Հայաստանի հաջորդ թագավորները՝ հայ կրոնի մեջ մտցրին հելենիզմի սկզբունքները։ Յեթե մենք ուշադիր՝ գիտենք մեր արձանիկները դեմքի տիպը, առանձնապես յերկրորդ և յերրորդ խումբը՝ այսպես նրանց մեջ կգտնենք հենց հայկական դեմքի գծեր։ Յերկրորդ խմբի արձանիկների կեցվածքը և յերրորդ խմբի արձանիկների մի կողմ նետած վոտը մեզ հիշեցնում են Կարսի տաճարի թմբուկի վրա դրած առաքյալներից մի քանիսի կեցվածքը (930 թ. Ք. ծ. հ.)։ Մեր արձանիկների վրա միշտ մի հունական բան չկա։ Հնար չունենալով հաստատել թե իսկապես հայկական վո՛ր աստվածություն են ներկայացնում արձանիկները՝ մենք այնուամենայնիվ թույլ ենք տալիս՝ յենթադրարար՝ կարծելու վոր նրանք վերաբերում են հայերի հեթանոսական շրջանին՝ մինչև հունական աղեկցությունը, այսինքն՝ մինչև առաջին դար նախ քան Քրիստոս։

Դատելով այն հանգամանքից, վոր բոլոր արձանիկների տակը հարթ տալած և, պարզ և, վոր նրանք բոլորը հարթության վրա կանգնած են յեղել։ Արձանիկներից մի քանիսի (առաջին և յերրորդ խմբերը) հետևը դամ կա, վորոնց դերը պարզ չէր պրոֆ. Ա. Ա. Չախարովին՝ նրա մոտ յեղած նմուշներից գտնելով, վորի մասին նա և հայտարարում է մեր կողմից վերել մասնացույց արած հոգվածի մեջ։ Սակայն յերբ Ա. Ա. Չախարովը ծանոթացավ մեր արձանիկների իսկականների հետ՝ նա ամբողջովին միացավ մեր կարծիքին, վոր հետևի դամերը արձանիկները հարթության վրա ամրացնելու համար են։ Առաջին խմբի արձանիկները, վոր Ա. Ա. Չախարովի արամադրության տակ են՝ դեռ հետևից վորոշ շինվածք ունեն, վորից և դժվար էր դատել դամի գերի մասին։ Դրա տեղակ յերրորդ խմբի արձանիկները հետևից կատարելապես հարթ են և այդ պատճառով էլ դամի նշանակությունը պարզ և դառնում։ Այստեղից կարելի չէ յեղրակացնել, վոր բոլոր արձանիկները հորիզոնական հարթության վրա յեն յեղել կանգնած, բաժնու վորում նրանց մի մասը դամերի միջոցով ամրացրած և յեղել ուղղահայաց հարթության։ Պայմիրում գտնված են մի շարք սյուներ, վորոնց ամրացրած են փոքրիկ դարակներ կրոնշտեյները վրա։ Այդ դարակների վրա դրած էլին արձաններ կամ արձանախմբեր։ Քրիստոսյանների մոտ սրբի պատկերները սովորաբար դրվում են այսպես կոչված «սուրբ անկյունում», պատերի մեջ անցկացրած հատուկ դարակների վրա (բոժնիցա)։ Հնարավոր է, վոր մեր արձանիկներն էլ դրված են յեղել մասամբ հարթության վրա, մասամբ մեջտեղը, մասամբ պատերի մոտ։

Արդյոք ի՞նչ են պատկերացրել մեր արձանիկները։ Մեր կարծիքով դա

յեղել է մի բաղմածե խումբ, ալելի շուտ մեր ձեռքն հասած հատվածական կերպով և ներկայացնում է կամ ծիսական սյուժեա Եյուկի աստվածների նշանավոր արարողության նման կամ դա յեղել է որդիական մի տեսարան, վոր ցույց են տալիս I և II խմբի արձանիկների մերկ առնանդամները։ Թեև մենք դործ ունենք Ֆրադմենտի հետ, և հնարավոր է վոր մեր արձանիկները խառնված են ուրիշ խմբերի հետ՝ այնուամենայնիվ նրանցից էլ կարելի չէ կադմել մի այդպիսի տեսարան։ Առաջին խմբի անշարժ, վեհ, հնության հետքեր կրող պատվանդանների վրա կանգնած Ֆիդուրաները աստվածություններ են։ Մյուս Ֆիդուրաները սակայն կենդանի մարդիկ են, տեսարանին մասնակցողներ։ Ուշադրություն դարձրեք թե ինչպես կենդանի կերպով են յերկրորդ խմբի ձեռքերը դրված։ Մի ձեռքը կանխած է, մյուսը մոտեցրած է դիմին։ Իսկ որդանից մի շարժում է, մանավանդ վոր այդ հազցրած Ֆիդուրայի առնանդամը մերկ է։ Ֆիդուրան ամեն կողմից բանված հղկված է, վորից պետք է յեղրակացնել, վոր նա կանգնած է յեղել խմբի կենտրոնում։ III-րդ խմբի Ֆիդուրան, վոր կանգնած է յեղել մեջքը պատին, մի վոտը իստա ձևով դրցել է մի կողմ՝ կարծես շարժում անելիս լինի։ Չորրորդ խմբի Ֆիդուրաներն արդեն վորոշ կերպով արտահայտում են պարի շարժումներ։ Ձեռները մեկնած են, իրանը կորացած, մի վոտը բարձրացրած է պարի համար։ Հազվադեպ է այդքան հեռավոր դարաշրջանի մի արվեստագետի հաջողվել այդքան պարզորոշ արտահայտել պարի պոլզած ձևը։ Յեվ ահա այդ շարժումներից և կիսանշաններից մենք պատկերացնում ենք այսպիսի մի տեսարան. աստվածությունը վեհորեն կանգնած է պատի մոտ, պատվանդանի վրա (1-ին խումբ), նրա առջև, ձեռքերը տարածած կանգնել է գլխավոր գործող անձը, թերևս քուրմը (2-րդ խումբ) և յերկու պարողներ, վոր պաշտամունքի սպասավորներ են (չորրորդ խումբ), իսկ կողքերին, պատերի տակ կանգնած են աղոթողները կամ հանդիսատեսները, վորոնք այնքան վոգեկորված են պարերով, վոր թվում է թե ահա հիմա իրենք էլ կմանակցեն պարին։

Մեր հոգվածը պրորբմի բնույթ ունի, քանի վոր մենք բավարար՝ չափով գիտական նյութ չունենք ձեռքի տակ։ Ծառ կցանկայինք, վոր հոգվածը դրնահատության արժանանար և առաջ դային ուրիշ յենթադրություններով և համադրություններով ալելի հիմնավորված գնահատականներ։ Իսկ ալելի ցանկալի կլինեն հնարավորություն ստեղծել Սարիղամիշում կատարելու կանոնավոր պիդումներ, և այն ժամանակ թերևս մենք կունենանք հին-հայկական արվեստի առաջին, անվիճելի հուշարձանները։ Միայն նոր պեղածոները հնարավորություն կտան վերջնական յեղրակացության գալու մեր արձանիկների նշանակության և մեր յենթադրությունների ուղիղ լինելու մասին։

6488

1930/29

0002649

12013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002649

